

**Життя та діяльність М. Позена
в джерелах особового походження***

Микола Буланій

Магістр історії, аспірант
ORCID: 0000-0002-9989-140X
ResearcherID: G-8298-2019
nbulanyi@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49000*

Анотація. Проаналізовано постать М. Позена крізь призму ставлення до нього сучасників, що, у свою чергу, дозволило визначити основні риси формування суспільної пам'яті про цього діяча. Використано *методи* компаративного, герменевтичного та генеалогічного аналізу. Проте, основним методом для створення образу М. Позена в мемуаристиці став метод *«thick description»*, тобто вибірки репрезентативних джерел, на основі яких можна створити цілісний образ людини на тлі епохи. При цьому увагу було зосереджено на змісті текстів спогадів та їх контексту. Саме таке поєднання методів дозволило вибудувати певну ієрархію текстів із виділенням узусів, що характерні для кожної групи оброблених джерел. Виявлені *результати* дозволяють встановити три визначних конфлікти з російськими можновладцями-аристократами, які значною мірою позначилися на кар'єрі М. Позена. Тим паче, що герменевтичний аналіз джерельних матеріалів зумовив перегляд ролі М. Позена в цих конфліктах. Як *джерела* використано матеріали особового походження, що сприяло виявленню рис повсякденного життя цього діяча, кола його знайомств та суспільну думку, яка існувала стосовно нього. *Емпіричне дослідження* змінює погляд на постать М. Позена, активізуючи інтерес істориків до проблем суспільної пам'яті з огляду на недостатню дослідженість постаті одного з визначних імперських діячів першої половини XIX ст.

Ключові слова: мемуари; листи; Кавказьке намісництво; Селянська реформа 1861 р.

Надійшла до редколегії 15.04.2019

Прорецензована 29.04.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

M. Posen's life and activities according to personal sources*

Mykola Bulanyi

Master of History, PhD student

ORCID: 0000-0002-9989-140X

ResearcherID: G-8298-2019

nbulanyi@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. The article analyzes the figure of M. Posen through the prism of the attitude of his contemporaries to him, which in turn made it possible to determine the main features of the formation of the public memory of this figure. In the course of the study, methods of comparative, hermeneutic and genealogical analysis were used. However, the main method for creating the image of M. Posen in the memoir was the method of “thick description”, that is, a sampling of representative sources, on the basis of which one can create a holistic image of man against the backdrop of an era. Attention was focused on the content of the texts of memoirs and their context. It is this combination of methods that allowed us to construct a certain hierarchy of texts with the allocation of desks, which are characteristic for each group of cultivated sources. The findings revealed three prominent conflicts with Russian aristocratic rulers, which greatly affected M. Posen's career. Moreover, the hermeneutical analysis of source materials led to review of the role of Posen in these conflicts. Using personal materials was contributed to identifying the characteristics of this person's daily life, his circle of acquaintances and public opinion that existed around him. Empirical research revises the image of M. Posen, activating the interest of historians to the problems of public memory, especially given the lack of knowledge of this one of the most prominent imperial figures of the first half of the 19th century.

Keywords: Memoirs; Letters; Caucasian Governorship; Peasant Reform 1861.

Received 15.04.2019

Reviewed 29.04.2019

Accepted 31.07.2019

* *The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".*

Постановка проблеми. Дослідження передбачає не лише встановити окремі особливості біографії М. Позена, але й виявити ставлення тогочасного суспільства та створення ним суспільної пам'яті про М. Позена. Будучи вихідцем з єврейської родини, яка прийняла лютеранство, він в 19-річному віці прийняв православ'я та зробив блискучу кар'єру у владних структурах Російської імперії. Таке включення «єврея» з досвідом практичного адміністрування в загальноімперський (державний та суспільний) дискурс (Гольдин С., 2012, с. 340) активно дискутувалося сучасниками, оспівувалося поетами, але наразі забуте.

Історіографія. Життя М. Позена окремо не вивчалось, тому існують лише спорадичні згадки про нього у працях різного характеру таких істориків як П. Зайончковський, Л. Бердников, І. Христофоров, Т. Литвинова, С. Хок. У цих роботах історіографічний образ М. Позена лишається доволі суперечливим. М. Позен зазвичай фігурує радше як консерватор та освічений бюрократ (Хок С., 1992, с. 91), аніж як реакціонер та «адепт старорежимних порядков» (Литвинова, Т. Ф., Січкарь О. О., 2011, с. 55). Проте, окрім кар'єри, дослідники не звертають уваги на повсякденне життя М. Позена, коло його знайомств та інше, що дозволяє змінити домінуючий в історіографії його статичний образ (Бердников Л., 2019), а вказує на різні грані його особистості, що оживляє персону М. Позена та дозволяє встановити глибинні причини рішень на різних етапах кар'єри. Саме тому аби зрозуміти, прослідкувати та реконструювати причини такого історіографічного образу, необхідним є дослідження матеріалів доби його формування, тобто згадок про М. Позена в джерелах його сучасників. Важливими для цього дослідження також були теоретичні праці з біографістики та історії євреїв в Російській імперії (праці С. Гольдіна, М. Румянцевой та Л. Репіної).

Метою дослідження став пошук особливих рис та характеристик життєдіяльності М. Позена, які зустрічаються в джерелах особового походження.

Джерела. Дослідження спирається на комплекс історичних джерел особового походження. Серед цих матеріалів варто виділити мемуарну літературу – спогади чиновників А. Харитонова та М. Щербініна, барона М. Корфа, поета Н. Кукольника та письменника М. Греча, полковника А. Зіссермана, сенаторів О. Соловійова, О. Кошелева, П. Семенова-Тян-Шанського, інших діячів Селянської реформи 1861 р. (Я. Ростовцева, О. Левшина та М. Мілютіна). Важливими джерелами щодо приватного життя М. Позена та суспільної уваги до його діяльності є щоденники проф. О. Нікітенка, листи письменника О. Герцена, А. Дубельт, М. Мілютіної, Є. Милорадович, І. та С. Аксакових.

Виклад основного матеріалу. В ході дослідження вдалося віднайти матеріали щодо ранньої кар'єри М. Позена, які не відповідають статичному історіографічному образу розумного, але хитрого канцеляриста. Так, згідно з мемуарами Н. Кукольника, вже на початку 1820-х рр. М. Позен, який тільки почав працювати в Департаменті народної освіти, вже був *«петербургским шалуном»* на рівні іншої привілейованої молоді столиці (Я. Ростовцев, О. Кукольник та ін.), яка часто влаштовувала *«юмористические проделки»* (Кукольник Н., 1891). Хоча як згадував сам М. Позен, він *«сблизился с Я. И. (Я. Ростовцевим. – М. Б.)»* лише в 1834 р. (Позен, М. П., 1864, с. XVI). Життя М. Позена до отримання ним дворянства в мемуаристиці майже не згадується. Проте, сучасники згадують, що після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. М. Позен *«исследовал злоупотребления продовольствия, ревизовал в жизнь свою не раз провиантские комиссии, написал устав продовольствования, ныне действующий, не для армии во время войны, а в мирное время, сочинил теперь целый проект продовольствования армии во время войны»* (Аксаков, И. С., 1994, с. 431).

Подальша доля М. Позена прослідковується у спогадах сучасників більш-менш чітко з середини 1830-х рр., коли він працював у воєнно-похідній канцелярії, яку очолював граф В. Адлерберг. На той час статс-секретар М. Позен вважався відомою персоною серед канцеляристів.

У 1830-ті рр. він був знайомий з начальником III Відділення графом О. Бенкендорфом, лікарем І. Єнохіним, директором канцелярії воєнного міністерства М. Бріскорном. При описі званого обіду у майбутнього геренала Я. Ростовцева барон М. Корф зазначав про знайомство М. Позена із статс-секретарем М. Бахтіним, князем В. Долгоруковим, генерал-аудитором А. Ноїнським, директором канцелярії міністра фінансів О. Княжевичем (Корф, М. А., 2003, с. 336). В 1830–1840 рр. М. Позен брав участь у ревізіях губерній, навіть за участі Миколи І. Згідно зі спогадами працівників канцелярії, можна визначити перший поворотний конфлікт у житті М. Позена. Його опонентом став міністр фінансів граф Є. Канкрін, якому не сподобався проект нового устрою воєнного міністерства. Спротив міністра фінансів полягав у тому, що тканину в армію слід було надавати департаменту мануфактур міністерства фінансів, тоді як М. Позен вважав за потрібне лишити цю функцію у відомстві військового міністерства. Оскільки проект створювався *«под личным руководством»* М. Позена, йому вдалося відстояти власні погляди (Харитонов, А. А., 1894, с. 118–119). Але конфлікт з графом Є. Канкріним став основою для формування серед представників вищих владних структур негативного ставлення до статс-секретаря.

Так, барон М. Корф зазначав про службу М. Позена в міністерстві фінансів та його швидке кар'єрне зростання вже у 1834 р. В мемуарах зазначено, що М. Позен мав *«замечательную трудоспособность, необыкновенную сообразительность и природные дарования по счетной части»* (Семенов-Тянь-Шанский, П. П., 1915, с. 61). Він згадував, що *«при тонком уме, живом воображении и хорошем пере»* М. Позен був забалотований на дворянських виборах у 1839 р. Неприйняття статс-секретаря, який лише в 1836 р. отримав дворянство, барон М. Корф вбачав у тому, що *«оставайся он при одной службе, и может быть, эта милость и сила сохранялись бы и росли по-прежнему; но он вздумал сделаться богатым – и этого завистливая толпа уже не вытерпела»*. Вдалі операції М. Позена з винними відкупами, участь у золотих промислах, купівля маєтків не давали спокою дворянству (Корф, М. А., 2003, с. 333). Найбільш чітко природу такої неприязні чиновників та аристократів до М. Позена висловлено в анекдотах про морського міністра князя О. Меншикова. Так, князь настільки *«терпеть не мог»* М. Позена, що навіть при отриманні останнім в 1842 р. чину тасмного радника князь при імператорській родині називав його *«всякими крупными кличками»*. В цих анекдотах виокремлюються основні риси М. Позена, які дратували привілейоване суспільство – *«первых, из жидов, во-вторых, очень умен и сметлив, а главное, в-третьих, ужасный плут»* (Богуславский, 1879, с. 559).

Наступні згадки про М. Позена варто віднести до його «кавказького періоду», коли він на правах ревізуючого сенатора був направлений для благоустрою краю (Зиссерман, А. Л., 1879, с. 14). Поїздка *«окончилась для него весьма благополучно»*, адже він визначив основні напрямки цивільного розвитку краю та став ініціатором створення комітету по справах Закавказького краю. Позиції М. Позена були досить міцні – він управляв тимчасовим відділенням канцелярії імператора, мав щосереді постійну аудієнцію у Миколи I та ін. Одним словом, був *«душою Кавказского комитета и всех принятых по этому краю новых мер»* (Корф, М. А., 2003, с. 179). О. Харитонов порівнював М. Позена із законоупорядником М. Сперанським, адже *«важнейшие законоположения по военному ведомству в то время (1830-е) были обработаны большею частью Позеном лично или под его непосредственным руководством»* (Харитонов, А. А., 1894, с. 126–130).

У період 1840–1843 рр. можна виявити згадки про активну протекцію М. Позеном різних осіб та установ. Так, видавець Л. Пантелеев згадував, що провіантський комісіонер Вологодської губернії М. Одінцов *«конечно, не удержался бы на месте, если бы не протекция Позена, всемогущего при тогдашнем военном министре Черныше-*

ве» (Пантелеєв, Л. Ф., 1958, с. 100), проф. О. Нікітенко зазначав стурбованість й клопотання М. Позена про долю Аудиторського училища (Никитенко, А., 1955, с. 250), канцелярист О. Харитонов – з приводу кар'єри в канцелярії та отриманні чину віце-губернатора. У випадку з О. Харитоновим, коли М. Позен замість нього на посаду старшого чиновника тимчасового відділення у справах Закавказького краю взяв племінника графа О. Орлова М. Безобразова, можна прослідкувати розуміння статс-секретарем реалій імперської служби у розмові з талановитим чиновником: *«Я надеюсь, что вы, не смотря на вашу молодость, поймете, что таким лицам, как граф Орлов, не отказывают ни в чем»* (Харитонов, А. А., 1894, с. 102–104).

Збереглися згадки й про інші сфери діяльності Позена. Так, він разом з бароном М. Корфом та принцем П. Ольденбургським брав участь в екзаменуванні учнів Аудиторської школи. Окрім того, М. Позен організовував вечори та бали. Зі спогадів учасників подібних заходів можна отримати свідчення не лише про облаштування позенівських балів, а й виявити коло осіб, з якими спілкувався статс-секретар. Професор О. Нікітенко згадував про бал у М. Позена так: *«Великолепное освещение китайскими фонарями, роскошное угощение, толпа военных и гражданских ничтожеств, разливное море кахетинского вина и шампанского, скука и разъезд в два часа ночи. Кукольник, Струговицков и я»* (Никитенко, А., 1955, с. 269).

Завершився «кавказький» період другим поворотним конфліктом у кар'єрі М. Позена. Маючи підтримку військового міністра О. Чернишова, графа О. Орлова та інших можновладців, М. Позен зумів поставити начальником Кавказького краю графа М. Воронцова. Як зазначали мемуаристи, в той час він хотів звільнитися від опіки військового міністра та домогтися взаємин із графом М. Воронцовим як було між намісником та статс-секретарем в Царстві Польському (Харитонов, А. А., 1894, с. 105). Міністр граф О. Чернишов швидко оцінив ситуацію й вчасно зіпсував відносини між чиновниками. Аналізуючи мемуари О. Харитонова та сенатора В. Щербініна та ін., вдалося виявити, що в тогочасному суспільстві думка про необережні слова М. Позена вважалася достовірною, тоді як герменевтичний аналіз мемуарів дозволив встановити тонку інтригу імперських діячів. Основними особами були міністр граф О. Чернишов та граф М. Воронцов, тоді як М. Щербінін став зброєю для нанесення удару М. Позену. За наказом графа М. Воронцова М. Щербінін повинен був представити зауваги до проекту управління Кавказьким намісництвом М. Позену. Статс-секретар обмовився кількома фразами, які М. Щербінін докладно передав графу М. Воронцову, а той – Миколі І. Хто трансформував

зміст фраз наразі невідомо – або сам М. Щербінін, або граф М. Воронцов. За спогадами М. Щербініна, Микола I особисто наказав скликати нараду для обговорення поведінки статс-секретаря, де М. Позен у присутності графа М. Воронцова та графа О. Чернишова повинен був визнати свої слова. Мемуарист переказав зміст розмови, але М. Позен відмовлявся від них (*«тон не делает музыку»*). Інформація в мемуарах М. Щербініна на перший погляд підтверджує думку про необережність М. Позена. Проте, вона дозволяє прослідкувати глибинну суть проблеми. Дивною є теза М. Щербініна, що розмова з М. Позеном у присутності графа О. Чернишова *«крайне встревожила»* доповідача й хвилювала, допоки він через ад'ютанта графа М. Воронцова не дізнався «думку» самого М. Позена: *«Мне очень жаль, что Щербинин поспорил меня с Воронцовым; все, что я говорил, было сказано как товарищу, в интимной беседе, отнюдь не для того, чтобы это было передано Михаилу Семеновичу»* (Щербинин, М. П., 1876, с. 302). Тому виникає питання: як розмова могла бути інтимною, якщо М. Щербінін прийшов з офіційним візитом, тим паче, що М. Позен знав про довгострокову службу М. Щербініна у графа М. Воронцова, далеко, але все ж таки рідство між ними, й аж ніяк не міг ділитися з ним такими серйозними думками? Не дарма, в інших мемуарах є свідчення, що оточення графа М. Воронцова всіляко підтримувало недобррозичливу думку та розповсюджувало брехливі чутки про М. Позена (Корф, М. А., 2003, с. 180).

За порадою графа О. Орлова, графа В. Адлерберга та колишнього міністра внутрішніх справ графа А. Закревського він хоча і *«очень известный в служебном мире деятель, находясь в полном развитии умственных и физических сил»* змушений піти у відставку (Харитонов, А. А., 1894, с. 107). Сучасники писали про цей конфлікт, що *«Позен настолько умен и сознателен, что не мог занимать важное место без влияния, а граф <М. С.> Воронцов не мог допустить, чтобы между ним и государем состоял посредником умный человек»* (Никитенко, А., 1955, с. 287). Згідно з іншими мемуарами, М. Позен також *«был прав в этой истории»*, й переважно мемуаристи сподівалися на новий злет у кар'єрі статс-секретаря. Не дарма письменник М. Греч писав, що *«все, кто его знает, принимают искреннее в его судьбе участие, и все уверены, что он в скором времени будет на высшем месте»*, оскільки *«Позенов у нас мало»* (Греч, Н. И., 2008). Тим часом М. Позен став складати для графа О. Орлова, який тоді очолив III Відділення, всі доповіді та проекти щодо устрою III Відділення (Харитонов, А. А., 1894, с. 108).

Завершальний період кар'єри М. Позена, який найбільше висвітлено в мемуарах – це період Селянської реформи 1861 р. На початок 1850-х рр. М. Позен, попри проблеми із золотими промислами (Сидорова, М. и Якушкіна, М., 2001, с. 154), мав репутацію зразкового поміщика (Аксаков, И. С., 1994, с. 431). При тому, що публіцист І. Аксаков вважав єврейську ідентичність несумісною з принципами православної держави, допоки євреї не повернуться до Мойсеевих принципів, сумісних з християнством (Безаров, О., 2014, с. 183). До М. Позена зверталися за порадами, але певні представники старого російського дворянства, попри схвальне ставлення до нього, були налаштовані доволі критично до постаті опального чиновника. Так, письменник С. Аксаков писав синові: *«Вполне понимаю всю важность твоего пребывания у такого замечательного человека; но тебя – не понимаю! Я прочел твое письмо Самарину. Он всплеснул руками и был буквально поражен твоею неосторожностью»* (Аксаков, С. Т., 1856, л. 28). Як згадували мемуаристи, М. Позен *«человек с большим практическим умом»*, хоча й *«у него много врагов», «не любят и боятся»*, й він сам це добре розумів (Никитенко, А., 1955, с. 449–454). З 1855 р. у мемуарах зустрічається теза про бажання М. Позена стати міністром фінансів, що пожвавлювало суспільний інтерес до його персони (Аксаков, И. С., 1994, с. 335; Милютіна, М. А., 1899, с. 578; Семенов-Тянь-Шанский, П. П., 1915, с. 65).

Можна виділити у джерелах особового походження дві характеристики М. Позена в цей період. Перша, позитивна, й полягає в тому, що він *«умен и владеет пером», «светлый взгляда на вещи», «такого правдивого и благородного голоса в пользу человеческого достоинства и прав его, наконец такой силы красноречия, я от него не ожидал»*. Під час виборів губернських депутатів до редакційних комісій полтавські поміщики зазначали, що М. Позен *«восхитил на выборах»*, хоч він з тих осіб, що *«понимают дело как должно, но не обладают богатырским голосом»* (Никитенко, А., 1955, с. 452). Схвально про проєкт М. Позена відгукувався й один з організаторів Селянської реформи 1861 р. товариш міністра внутрішніх справ О. Левшин (Левшин, А., 1885, с. 494–495). Влучно образ М. Позена змогла описати й громадська діячка графиня Є. Милорадович: *«...жид, составивший себе имя из ничтожества, его все бранят, но нет ни одного вопроса до сей поры в России, где бы не советовались с ним. Все его бранят, потому что он со всеми на ножах, но везде оказывают ему уважение»* (Милорадович, Є. І., 2002, с. 75–76). Своєрідну позицію зайняв щодо М. Позена й письменник О. Герцен, який виступав проти *«христианской нетерпимости»* до єврейського походження цього діяча (Герцен, А. І., 1858, с. 434), хоч і підкреслював його експлуататорські схильності (Герцен, А. І., 1859, с. 396–397).

Критично-нищівну позицію щодо діяльності М. Позена в Селянській реформі зайняли здебільшого його опоненти по проектах реформи, які всіляко дотримувались подібної до полтавського поміщика Г. Галагана позиції – *«мы не имеем с Позеном ничего общего»* (Р., 1897, с. 29). Вони підкреслювали, що рушійною силою М. Позена були *«двойственность его действий»* (Милютіна, М. А., 1899, с. 583), *«ловкая изворотливость»* (Соловьев, Я. А., 1882, с. 255) та ін. Окресливши постать М. Позена як кріпосника із дуже сумнівними якостями, цілком зрозумілим стає відсутність інтересу до цієї постаті серед дослідників у подальші епохи. Тим паче, що сам проект М. Позена характеризувався як складна та безрозсудна програма, курйозна п'єса та ін. (Соловьев, Я. А., 1882, с. 250–251; Р., 1897, с. 27).

Саме така позиція щодо проекту М. Позена стала домінуючою в подальшій історіографії Селянської реформи 1861 р. Так, сенатор О. Кошелев зауважив, що діяльність члена Полтавського губернського комітету М. Позена проходила у *«всех менее единодушном кружке»*, який не мав постійних зібрань та до якого входили депутати Полтавської, Санкт-Петербурзької, Псковської, Новгородської та окремі представники інших губерній (Кошелев, А. И., 2002, с. 297). Розробник Селянської реформи М. Милютіну своєму листі до брата графа Д. Милютіна окреслив М. Позена як німфу Егерію, яка *«появляется здесь на горизонте, мелькает и всегда оставляет после себя темный след»*. Призначення М. Позена він вважав свідченням того, що *«честная репутация не считается необходимостью для государственных мужей»* в тогочасному суспільстві (Литвинова, Т. Ф., Січка, О. О., 2011, с. 57–58). Сенатор К. Фішер звинувачував графа О. Чернишова, який *«первый осмелился возвести в высокие звания человека, крещёного еврея, известного всей России наглого вора»* (Фішер, К. И., 2008, гл. X). Сенатор Я. Соловійов вбачав появу М. Позена в редакційних комісіях лише завдяки впливу графа О. Орлова, спорідненню з графами Муравйовими та дружбі з Я. Ростовцевим. При цьому сенатор намагався «виправдати» Я. Ростовцева, який *«не разбирался в крестьянском вопросе»*. Хоча сам Я. Ростовцев відзначав велику роль М. Позена у створенні проекту реформи, бо той був *«человек истинно государственный и образцовый помещик»* та *«если б было в Петербурге десять таких Позенов, то я обратился бы ко всем десяти», «заслуга программы принадлежит конечно более Позену, чем мне»* (Соловьев, Я. А., 1882, с. 245–255). Таку думку підтримували й інші (Милютіна, М. А., 1899, с. 583; Семенов-Тянь-Шанский, П. П., 1915, с. 57). Спочатку Я. Ростовцев вважав, що проект М. Позена *«вполне практический, умеряющий все опасения, обеспечивающий все интересы»*. В подальшому ця характеристика Я. Ростовцева стала домінуючою в

історіографії (Р., 1897; Еленев, Ф., 1886; Зайончковский, П., 1968). М. Позен виступав у нього як *«канцелярський делец, к счастью прошедшего уже времени: составитель невероятных ныне всеподданнейших докладов, составитель блистательных, но неверных отчетов»*, у якого *«нравственная репутация была незавидная»* (Соловьев, Я. А., 1882, с. 245–255). Хоча навіть сенатор Я. Соловйов характеризував М. Позена як *«весьма умного, но не государственного человека»*.

Більш помірно можна вважати характеристику, надану сенатором П. П. Семеновим-Тян-Шанським, який вважав, що саме *«еврейская по происхождению национальность, со всеми крупными достоинствами и недостатками, несомненно выказывалась в его типе, и во всём складе его ума, и во многих чертах его характера»* (Семенов-Тян-Шанский, П. П., 1915, с. 60). Загалом, після невдачі втілення ідей М. Позена, в мемуаристиці домінував критичний осуд його дій (явний або прихований). Що ж до подальшої долі цього діяча, то у джерелах особового походження сучасники вбачали за потрібне більше не згадувати його. Лише П. П. Семенов-Тян-Шанський описав останні роки М. Позена, після *«изгнания из всех комиссий»*: *«Позен должен был вернуться в свое Хорольское имение, к прежней своей роли “опального боярина” и скончался в 1871 г. в Висбадене. Замечательно, что хотя он был похоронен с честью в своем имении, которое поставлено было им в положение богатого родового поместья, но “струны громкие баянов не стали говорить о нем”»* (Семенов-Тян-Шанский, П. П., 1915, с. 65).

Висновки. Основний масив джерельної бази особового походження зосереджено на періоді 1830–1860-х рр., а саме – на трьох поворотних моментах в діяльності М. Позена – праця у військовій канцелярії, «кавказький» період та період селянської реформи. Завдяки аналізу джерел вдалося переглянути особливості трьох конфліктів у кар’єрі М. Позена та виявити, що його не лише турбувало питання реального контролю реформ (Христофоров, И. А., 2002, с. 121), а й власне кар’єрне зростання, налагодження добрих взаємин з представниками інтелігенції, можновладців та аристократії.

Спогади про життя та діяльність М. Позена дозволяють виявити основні тенденції, що були характерні для цієї епохи. Згідно з мемуарами, як противники, так і прихильники М. Позена виокремлюють його непересічний розум та кмітливість. На основі мемуарів стає очевидно спротив привілейованих станів, які отримували лише власну вигоду в існуючій імперській системі, талановитій людині, яка всього намагалася добитися сама. Цим зумовлено три поворотні конфлікти з можновладцями, які описано у спогадах. Але після кожного з них М. Позен успішно починав спочатку професійну діяльність у різних

сферах державного апарату. Останній конфлікт у межах Селянської реформи 1861 р. став найбільш вагомим, тому думки діячів, які змогли утриматись та реалізувати власні ідеї щодо творення реформи, стали домінуючими в історіографії подальших епох.

Бібліографічні посилання

Аксаков, И. С., 1994. *Письма к родным. 1849–1856*. Москва: Наука. Доступно: <http://az.lib.ru/a/aksakow_i_s/text_0160.shtml> (дата звернення: 06.04.2019).

Аксаков, С. Т., 1856. *Письмо С. Т. Аксакова к И. С. Аксакову, 25 июня 1856 г.* Ед. хр. 22-д. Ф.003 (Аксаковы). Москва: Российская государственная библиотека.

Безаров, О., 2014. Проблема ідентичності російських євреїв у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії напередодні Великих реформ. *Україна-Європа-Світ*. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, вип. 14, с. 183–193. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2014_14_19> (дата звернення: 06.04.2019).

Бердников, Л., 2019. Державники-євреї Імператора Николая Первого. III. «Видимый в России человек»: Михаил Позен. *Заметки по еврейской истории*, № 1(213). Доступно: <<http://z.berkovich-zametki.com/y2019/nomer1/berdnikov/>> (дата звернення: 06.04.2019).

Богуславский, 1879. Исторические рассказы и анекдоты, шутки, остроты, заметки, мелочи (Записки Богуславского). *Русская старина*, т. 26, с. 103–124. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book199499/#page/121/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Герцен, А. И., 1858. О евреях (письмо к редактору). В: Герцен, А. И., 1958. *Собрание сочинений в 30-ти томах*. Москва: Издательство АН СССР, т. 13, с. 434. Доступно: <<http://philolog.petrus.ru/herzen/texts/30tt.html>> (дата звернення: 06.04.2019).

Герцен, А. И., 1859. Семь могил, злодей-помещик и губернатор-палач в Кременчугском уезде. В: Герцен, А. И., 1958. *Собрание сочинений в 30-ти томах*. Москва: Издательство АН СССР, т. 14, с. 396–397. Доступно: <<http://philolog.petrus.ru/herzen/texts/30tt.html>> (дата звернення: 06.04.2019).

Гольдин С., 2012. Еврей как понятие в истории имперской России. В: Миллер, А., Сдвижков, Д., Ширле, И., ред-ры, 2012. *«Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода*: в 2-х т. Москва: Новое литературное обозрение, т. 2, с. 340–391.

Греч, Н. И., 2008. Письма Н. И. Греча к Ф. В. Булгарину. *Новое литературное обозрение*, № 1(89), с. 93–122. Доступно: <<https://magazines.gorky.media/nlo/2008/1/pisma-n-a-grecha-k-f-v-bulgarinu-2.html>> (дата звернення: 06.04.2019).

Еленев Ф., 1886. Первые шаги освобождения помещичьих крестьян в России. *Русский архив*, вип. 7, с. 363–404. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book408946/#page/362/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Зайончковский, П., 1968. *Отмена крепостного права в России*. Москва: Просвещение.

Зиссерман, А. Л., 1879. *Двадцать пять лет на Кавказе (1842–1867)*. В 2 ч. Санкт-Петербург, ч. 1 (1842–1851). Доступно: <<http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=42040506>> (дата звернення: 06.04.2019)

Корф, М. А., 2003. *Записки*. Москва: Захаров. Доступно: <https://royallib.com/book/korf_modest/zapiski.html> (дата звернення: 06.04.2019).

Кошелев, А. И., 2002. *Записки Александра Ивановича Кошелева (1812–1883 годы)*. Москва: Наука. Доступно: <<http://maxima-library.org/mob?controller=download&task=downloadBook&format=raw&id=332425&fileformat=djvu>> (дата звернення: 06.04.2019)

Кукольник, Н., 1891. Из воспоминаний Н. В. Кукольника. *Исторический вестник*, т. 45, с. 79–99. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book483755/#page/84/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Левшин, А., 1885. Достопамятные минуты в моей жизни. Записка. *Русский архив*, вып. 8, с. 494–495. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book408943/#page/494/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Литвинова, Т. Ф. та Січкара О. О., 2011. Як М. П. Позен став «кріпосником» (до персоналістики Селянської реформи 1861 р.). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ, вип. 9, с. 53–62. Доступно: <<http://www.ndhistory.dp.ua/index.php/NDP/article/view/124>> (дата звернення: 06.04.2019).

Милорадович, Є. І., 2002. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард». *Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (1860–1865 рр.)*. Чернігів: Чернігівські обереги; Сіверянська думка.

Милютина, М. А., 1899. Из записок Марии Аггеевны Милютиной. *Русская старина*, т. 97, вып. 1–3, с. 39–65, 265–288, 575–601. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book398815/#page/45/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019)

Никитенко, А., 1955. *Дневник*. В 3-х т. Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, т. 1 (1826–1857). Доступно: <https://imwerden.de/pdf/nikitenko_dnevnik_tom1_1826-1857_1955_text.pdf> (дата звернення: 06.04.2019).

Пантелеев, Л. Ф., 1958. *Воспоминания*. Ленинград: Государственное издательство художественной литературы. Доступно: <https://imwerden.de/pdf/panteleev_vospominaniya_1958_text.pdf> (дата звернення: 06.04.2019).

Позен, М. П., 1864. Бумаги по крестьянскому делу. Dresden: Bruno Wiencke. Доступно: <<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/4723-pozen-m-p-bumagi-po-krestyan-skomu-delu-dresde-n-1864>> (дата звернення: 06.04.2019)

Репина, Л., ред., 2010. *История через личность. Историческая биография сегодня*. Москва: Квадрига.

Семенов-Гян-Шанский, П. П., 1915. *Мемуары П. П. Семенова-Гян-Шанского*. Петроград, т. 3 (Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведывавшего делами Редакционных Комиссий). Доступно: <<https://www.on-island.net/History/1861/Guan-Shansky/vol1-bw.pdf>> (дата звернення: 06.04.2019).

Сидорова, М., Якушкина, М., 2001. Письма А. Н. Дубельт к мужу. *Российский архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.* Альманах. Москва, т. 11, с. 78–190. Доступно: <https://runivers.ru/new_htmlreader/?book=5603&chapter=83960> (дата звернення: 06.04.2019).

Соловьев, Я. А., 1882. Записки сенатора Я. А. Соловьева о крестьянском деле, 1858–1859 гг. *Русская старина*. Санкт-Петербург, т. 36, вып. 10, с. 131–154; вып. 11, с. 221–252. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book199532/#page/141/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Фишер, К. И., 2008. *Записки сенатора*. Москва: Захаров. Доступно: <<https://www.e-reading.club/book.php?book=1035900>> (дата звернення: 06.04.2019).

Харитонов, А. А., 1894. Из воспоминаний А. А. Харитонова. *Русская старина*. Санкт-Петербург, т. 81, вып. 1, с. 101–132; вып. 2, с. 96–130; вып. 3, с. 63–93. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book398728/#page/106/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Хок С., 1992. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857–1861. В: Захарова, И. Г., Эклоф, Б., Бушнелл, Дж., ред., 1992. *Великие реформы в России. 1856–1874*. Москва: Издательство Московского университета, с. 90–105. Доступно: <<https://uchebnikfree.com/russia-history/stiven-hok-bankovskiy-krizis-krestyanskaya-5941.html>> (дата звернення: 06.04.2019).

Христофоров, И. А., 2002. «Аристократическая» оппозиция Великих реформ (конец 1850 – середина 1870-х гг.). Москва: Русское слово. Доступно: <https://www.academia.edu/27499677/Христофоров_И.А._Аристократическая_оппозиция_Великим_реформам_М._2002.pdf> (дата звернення: 06.04.2019).

Щербинин, М. П., 1876. Воспоминания. *Русский архив*. Москва, вып. 11, с. 285–314. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book406298/#page/293/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

Р., 1897. На заре крестьянской свободы (материалы для характеристики общества) (1857–1861 гг.). *Русская старина*. Санкт-Петербург, т. 92, вып. 10, с. 5–35. Доступно: <<https://runivers.ru/bookreader/book398800/#page/10/mode/1up>> (дата звернення: 06.04.2019).

References

Aksakov, I. S., 1994. *Pis'ma k rodnym [Letters to relatives]. 1849–1856*. Moscow: Nauka. Available at: <http://az.lib.ru/a/aksakow_i_s/text_0160.shtml> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Aksakov, S. T., 1856. *Letter from S.T. Aksakov to I.S. Aksakov, June 25, 1856*. File 22-d. Fund 003 (Aksakovy). Moscow: The Russian State Library, p. 28 (in Russian).

Berdnikov, L., 2019. Derzhavniki-evrei Imperatora Nikolaya Pervogo. III. «Vidimyy v Rossii chelovek»: Mikhail Posen [Sovereign Jews of Emperor Nicholas I. III. “Visible Man in Russia”: Mikhail Posen]. *Zametki po evreyskoy istorii [Jewish History Notes]*, no. 1(213). Available at: <<http://z.berkovich-zametki.com/y2019/nomer1/berdnikov/>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Bezarov, O., 2014. Problema identychnosti rosiys'kykh yevreyiv u suspil'no-politychnomu dyskursi Rosiys'koyi imperiyi naperedodni Velykykh reform [Identity Problem of Russian Jews in the Social and Political Discourse of Russian Empire before Major Reforms]. *Ukrayina-Yevropa-Svit [Ukraine – Europe – World]*. Series: History, International Relations. Ternopil, issue 14, pp. 183–193. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2014_14_19> (Accessed 06.04.2019) (in Ukrainian).

Boguslavskiy, 1879. Istoricheskie rasskazy i anekdoty, shutki, ostroty, zametki, melochi (Zapiski Boguslavskogo) [Historical stories and jokes, jesting, poignancy, notes, little things (Notes of Boguslavsky)]. *Russkaya starina* [Russian antiquity], vol. 26, pp. 103–124 Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book199499/#page/121/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Elenev, F., 1886. Pervye shagi osvobozhdeniya pomeschchikh krest'yan v Rossii [The first Steps in the Liberation of Landowner Peasants in Russia]. *Russkii arkhiv* [Russian Archives], issue 7, pp. 363–404. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book408946/#page/362/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Fisher, K. I., 2008. *Zapiski senatora* [Senator's Notes]. Moscow: Zakharov. Available at: <<https://www.e-reading.club/book.php?book=1035900>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Gertsen, A. I., 1858. O evreyakh (pis'mo k redaktoru) [About Jews (Letter to the Editor)]. In: Gertsen, A. I., 1958. *Sobranie sochineniy v 30-ti tomakh* [Collected works in 30 volumes]. Moscow: USSR Academy of Sciences Publishing House, vol. 13, p. 434. Available at: <<http://philolog.petsru.ru/herzen/texts/30tt.html>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Gertsen, A. I., 1859. Sem' mogil, zlodey-pomeschchik i gubernator-palach v Kremenchugskom uезде [Seven graves, the villain-landowner and the governor-executioner in Kremenchug district]. In: Gertsen, A. I., 1958. *Sobranie sochineniy v 30-ti tomakh* [Collected works in 30 volumes]. Moscow: USSR Academy of Sciences Publishing House, vol. 14, pp. 396–397. Available at: <<http://philolog.petsru.ru/herzen/texts/30tt.html>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Gol'din S., 2012. Evrey kak ponyatie v istorii imperskoy Rossii [Jew as a Concept in the History of Imperial Russia]. In: Miller, A., Sdvizhkov, D., Shirle, I., eds., 2012. «Ponyatiya o Rossii»: k istoricheskoy semantike imperskogo perioda [«Concepts of Russia»: Toward a Historical Semantics of the Imperial Period]. In 2 vols. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, vol. 2, pp. 340–391 (in Russian).

Grech, N. I., 2008. Pis'ma N. I. Grecha k F. V. Bulgarinu [Letters of N.I. Grech to F.V. Bulgarin]. *Novoe literaturnoe obozrenie* [New Literary Review], no. 1(89), pp. 93–122. Available at: <<https://magazines.gorky.media/nlo/2008/1/pisma-n-a-grecha-k-f-v-bulgarinu-2.html>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Kharitonov, A. A., 1894. Iz vospominaniy A. A. Kharitonova [Fragments of the memoirs of A. A. Kharitonov]. *Russkaya starina* [Russian antiquity]. St. Petersburg, vol. 81, issue 1, pp. 101–132; issue 2, pp. 96–130; issue 3, pp. 63–93. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book398728/#page/106/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Khok S., 1992. Bankovskiy krizis, krest'yanskaya reforma i vykupnaya operatsiya v Rossii [Banking Crisis, Peasant Reform and Redemption Operation in Russia]. 1857–1861. In: Zakharova, I. G., Eklof, B., Bushnell, Dzh., eds., 1992. *Velikie reformy v Rossii* [The great reforms in Russia]. 1856–1874. Moscow: Moscow University Press, pp. 90–105. Available at: <<https://uchebnikfree.com/russia-history/stiven-xok-bankovskiy-krizis-krestyanskaya-5941.html>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Khristoforov, I. A., 2002. «Aristokraticheskaya» oppozitsiya Velikikh reform (konets 1850 – seredina 1870-kh gg.) [The «aristocratic» opposition of the Great Reforms (late 1850 – mid 1870s)]. Moscow: Russkoe slovo. Available at:

<https://www.academia.edu/27499677/Khristoforov_I.A._Aristokraticheskaya_oppoziitsiya_Velikim_reformam_M_2002.pdf> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Korf, M. A., 2003. *Zapiski* [Notes]. Moscow: Zakharov. Available at: <https://royallib.com/book/korf_modest/zapiski.html> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Koshelev, A. I., 2002. *Zapiski Aleksandra Ivanovicha Kosheleva (1812–1883 gody)*. [Notes by Alexander Ivanovich Koshelev (1812–1883)]. Moscow: Nauka. Available at: <<http://maxima-library.org/mob?controller=download&task=downloadBook&format=raw&id=332425&fileformat=djvu>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Kukul'nik, N., 1891. Iz vospominaniy N. V. Kukul'nika [Fragments of the memoirs of N.V. Kukulnik]. *Istoricheskiy vestnik* [Historical Bulletin], vol. 45, pp. 79–99. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book483755/#page/84/mode/lup>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Levshin, A., 1885. Dostopamyatnye minuty v moey zhizni. Zapiska [Memorable Moments in my Life. Note]. *Russkiy arkhiv* [Russian Archives], vyp. 8, ss. 494–495. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book408943/#page/494/mode/lup>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Lytynova, T. F. and Sichkar O. O., 2011. Yak M. P. Pozen stav «kriposnykom» (do personalistyky Selyans'koyi reformy 1861 r.) [How M. P. Posen was «feudal» (to personal studies for peasant reform of 1861)]. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati* [Naddniprianska Ukraina: historical processes, events, personalities]. Dnipropetrovs'k, issue 9, pp. 53–62 Available at: <<http://www.ndhistory.dp.ua/index.php/NDP/article/view/124>> (Accessed 06.04.2019) (in Ukrainian).

Milyutina, M. A., 1899. Iz zapisok Marii Aggeevny Milyutinoy [Fragments of notes by Maria Aghgeevna Milyutina]. *Russkaya starina* [Russian antiquity], vol. 97, issue 1, pp. 39–65; issue 2, pp. 265–288; issue 3, pp. 575–601. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book398815/#page/45/mode/lup>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Myloradovych, Ye. I., 2002. «Do tebe prykhyh'na, darma, shcho kavalerhard». *Lysty Ye. I. Myloradovych do H. O. Myloradovycha* [«To you it is favorable, in vain, that cavalry guard.» Letters from Ye. I. Myloradovych to H. O. Myloradovych] (1860–1865). Chernihiv: Chernihivs'ki oberehy; Siveryans'ka dumka (in Ukrainian).

Nikitenko A., 1955. *Dnevnik* [The Diary]. In 3 vols. Leningrad: State Publishing House of Imaginative Literature, vol. 1 (1826–1857). Available at: <https://imwerden.de/pdf/nikitenko_dnevnik_tom1_1826-1857_1955_text.pdf> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Pantelev, L. F., 1958. *Vospominaniya* [Memories]. Leningrad: State Publishing House of Imaginative Literature. Available at: <https://imwerden.de/pdf/pantelev_vospominaniya_1958_text.pdf> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Pozen, I. P., 1864. *Bumagi po krest'yanskomu delu* [Papers about Peasant Business]. Dresden: Bruno Wienecke. Available at: <<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/4723-pozen-m-p-bumagi-po-krestyanskomu-delu-dresde-n-1864>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

R., 1897. Na zare krest'yanskoy svobody (materialy dlya kharakteristiki obshchestva) [At the dawn of peasant freedom (materials for characterizing society)]

(1857–1861). *Russkaya starina* [Russian antiquity]. St. Petersburg, vol. 92, issue 10, pp. 5–35. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book398800/#page/10/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Repina, L., ed., 2010. *Istoriya cherez lichnost'*. *Istoricheskaya biografiya segodnya* [History through Personality. Historical Biography Today]. Moscow: Kvadriga (in Russian).

Semenov-Tyan-Shanskiy, P. P. 1915. *Memuary P. P. Semenova-Tyan-Shanskogo* [Memoirs of P.P. Semenov-Tian-Shansky]. Petrograd, vol. 3 (Epokha osvobodzheniya krest'yan v Rossii (1857–1861 gg.) v vospominaniyakh byvshego chlena-eksperta i zavedyvavshego delami Redaktsionnykh Komissiy [The Era of the Liberation of Peasants in Russia (1857–1861) in the Memoirs of a Former Expert Member and Head of the Affairs of the Editorial Commissions]). Available at: <<https://www.on-island.net/History/1861/Tyan-Shansky/vol1-bw.pdf>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Shcherbinin, M. P., 1876. *Vospominaniya* [Memories]. *Russkiy arkhiv* [Russian Archives]. Moscow, issue 11, pp. 285–314. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book406298/#page/293/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Sidorova, M., Yakushkina, M., 2001. *Pis'ma A. N. Dubel't k muzhu* [A. N. Dubelt's Letters to her Husband]. *Rossiyskiy arkhiv: Istoriya Otechestva v svidetel'stvakh i dokumentakh XVIII–XX vv.* [History of the Fatherland in the Evidence and Documents of the XVIII–XX centuries]. Almanac. Moscow, vol. 11, pp. 78–190. Available at: <https://runivers.ru/new_htmlreader/?book=5603&chapter=83960> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Solov'ev, Ya., 1882. *Zapiski senatora Ya. A. Solov'eva o krest'yanskom dele, 1858–1859 gg.* [Notes by Senator Y. A. Solovyov on Peasant Affairs, 1858–1859]. *Russkaya starina* [Russian antiquity]. St. Petersburg, vol. 36, issue 10, pp. 131–154; issue 11, pp. 221–252. Available at: <<https://runivers.ru/bookreader/book199532/#page/141/mode/1up>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).

Zayonchkovskiy, P., 1968. *Otmena krepostnogo prava v Rossii* [The Abolition of Serfdom in Russia]. Moscow: Prosveshchenie (in Russian).

Zisserman, A. L., 1879. *Dvadsat' pyat' let na Kavkaze (1842–1867)* [Twenty-Five Years in the Caucasus (1842–1867)]. 2 parts. Sankt-Peterburg, part 1 (1842–1851). Available at: <<http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=42040506>> (Accessed 06.04.2019) (in Russian).